

DOBA A MÍSTO VZNIKU LUKÁŠOVA DVOJDÍLA

PETR MAREČEK

The article discusses the question of the date and place of the composition of the Gospel of Luke and Acts of the Apostles, a two volume work by the same author. The article is divided into two parts. First, attention is paid to the question of the time of the composition of the double work, Luke-Acts. The second part strives to determine a possible place of composition of Luke's double work.

Key words: New Testament; Gospel of Luke; Acts of the Apostles; Date and Place of the Composition of Lucan Writings (Luke-Acts).

Skutečnost, že Lukášovo evangelium (Lk)¹ a Skutky apoštolů (Sk) jsou dílem jednoho autora, je zřejmá nejen ze stejného věnování Teofilovi (Lk 1,1–4; Sk 1,1), ze zpětného odkazu v Sk 1,1 na evangelium a ze srovnání slohu a slovní zásoby obou těchto novozákonních knih,² ale vychází rovněž najevo z jejich společného teologického zaměření.³ Obě knihy nicméně od počátku existovaly jako oddělené celky, což je patrné z faktu, že neexistuje žádný rukopis nebo seznam novozákonních knih, kde by byla tato dvě díla – Lukášovo evangelium a Skutky apoštolů – jmenována po sobě. Jak v Lukášově evangeliu, tak rovněž ve Skutcích apoštolů není uvedeno jméno autora.⁴ Jedná se tedy o anonymní dokumenty.⁵ Takto je tomu podobně u dalších třech kanonických evangelií. Rané křesťanské podání⁶ dosvědčuje, že Lukášovo evangelium a Skutky

¹ Označení biblických knih je převzato z knihy *Nový zákon. Text užívaný v českých liturgických knihách přeložený z řečtiny se stálým zřetelem k Nové Vulgátě*, Kostelní Vydří, 2003, s. 9. PG = MIGNE, J.-P. (ed.): *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, 161 sv., Paris 1857–1866; PL = MIGNE, J.-P. (ed.): *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, 221 sv., Paris, 1841–1855.

² Srov. např. BECK, B. E.: *The Common Authorship of Luke and Acts*. New Testament Studies 23, 1976–1977, s. 346–352; VERHEYDEN, J.: *The Unity of Luke-Acts. What are we up to?* In: Verheyden, J. (ed.): *The Unity of Luke-Acts*, Leuven 1999, s. 6, pozn. 13.

³ Srov. např. O'TOOLE, R. F.: *The Unity of Luke's Theology. An Analysis of Luke-Acts*. Wilmington, DE 1984.

⁴ V Lk 1,3 autor sice hovoří o sobě, ale nevyjevuje svoji totožnost.

⁵ Papyrus P⁷⁵ pocházející z počátku 3. století, jenž uchovává rozsáhlou část textu třetího evangelia, obsahuje nejranější označení evangelia, a to pomocí vyjádření *euangelion kata Loukân* „evangelium podle Lukáše“, které se objevuje jako *subscriptio* na konci textu Lukášova evangelia (Vyobrazení závěru Lukášova evangelia a začátek Janova evangelia nabízí ALAND K. – ALAND, B.: *Der Text des Neuen Testaments. Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik*. Stuttgart 1989, s. 101, obrázek č. 28). Názvy evangelií byly patrně připojeny k evangeliím v okamžiku, kdy začala existovat vedle sebe a bylo zapotřebí je navzájem od sebe odlišit. Toto nenastalo dříve než v polovině 2. století po Kr. Srov. PETERSEN, S.: *Die Evangelienüberschriften und die Entstehung des neutestamentlichen Kanons*. Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 97, 2006, s. 250–274.

⁶ Nejstarší jasně svědectví připsání Lukášova evangelia k určitému Lukášovi pochází z období kolem roku 180 a poskytuje ho Irenej z Lugdunum v Galii (nyní Lyon ve Francii): „Lukáš, Pavlův průvodce, zapsal do knihy jím zvěstované evangelium“ (*Adversus haereses* 3,1,1; PG 7,845: „Et Lucas autem sectator Pauli quod ab illo praedicabat evangelium, libro condidit.“; srov. též Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, 5,8,3; PG 20,449). Hlavní argumentaci pro své tvrzení vyvozuje z míst v Sk, na nichž se hovoří v první osobě množného čísla (v angličtině nazývaná „we-sections“, v němčině „Wir-Berichte“). Jedná se o texty: Sk 16,10–17; 20,5–15; 21,1–18; 27,1–28,16). Tímto způsobem dává najevo, že Lukáš byl stále nerozlučně spojen s Pavlem (srov. *Adversus haereses* 3,14,1; PG 7,913: „Lucas inseparabilis fuit a Paulo“). Na konci druhého století podává zprávu o Lukášově evangeliu tzv. Kánon

apoštolů byly sepsány Pavlovým průvodcem Lukášem, který je v Flm 24 uveden v seznamu Pavlových spolupracovníků, který je v Kol 4,14 označen „milovaný lékař Lukáš“, o kterém je v 2 Tim 4,11 řečeno „jediný Lukáš je se mnou“ a jehož hlas lze zaslechnout v textech Skutků apoštolů formulovaných v první osobě množného čísla (Sk 16,10–17; 20,5–15; 21,1–18; 27,1–28,16). Věrohodnost této tradice o autorovi Lk/Sk na jedné straně nelze naprosto popřít, avšak na druhou stranu ji není možné zcela potvrdit. Nepochybně existuje určitý odstup Lukáše od Pavla, avšak tato skutečnost neodporuje tradiční identifikaci autora třetího evangelia a Skutků apoštolů s Lukášem, který byl určitou dobu společníkem apoštola Pavla.⁷

Cílem naší studie je jednak vymezit možnou dobu sepsání Lukášova evangelia a Skutků apoštolů a jednak stanovit pravděpodobné místo vzniku tohoto Lukášova dvojdíla. Budeme se snažit jednak kriticky zrekapitulovat údaje tradice o době a místě vzniku Lk/Sk a uvažovat nad tím, co můžeme dedukovat o místě a době vzniku ze samotného Lukášova dvojdíla. Tyto poznatky budeme porovnávat s názory současných biblistů⁸ a pokusíme se určit pravděpodobnou dobu a místo sepsání Lukášova dvojdíla.

1. Doba vzniku Lk/Sk

Lukášovo evangelium a Skutky apoštolů nezachycují žádný údaj ohledně času jejich vzniku nebo prvního zveřejnění. V dataci Lukášova dvojdíla nepanuje mezi badateli jednota, návrhy na vznik Lk/Sk sahají od počátku 60. let po Kr. až do období první poloviny 2. století po Kr.

I když z předmluvy v Sk 1,1–2 vychází najevo, že evangelium bylo sepsáno a zveřejněno před Skutky apoštolů, některými badateli byl předložen názor, že Skutky apoštolů vznikly dříve než Lukášovo evangelium. Tato domněnka vychází z přesvědčení, že Lukáš neposlal Teofilovi své evangelium, avšak pouze jeho prvotní koncept, soubor Pánových výroků a činů, že pak napsal Skutky apoštolů a že teprve potom učinil revizi konceptu evangelia, při které použil text Markova evangelia, který získal, než napsal Skutky apoštolů.⁹ Takovýto názor se však jeví jako pouhá spekulace.

Kniha Skutky apoštolů končí zprávou o Pavlově domácím věznění v Římě (Sk 28,30), které lze datovat asi do let 61–63 po Kr. Skutečnost, že není podána zpráva o tom, jak Pavlův proces

Muratoriho: „Třetí kniha je evangelium podle Lukáše. Tento lékař Lukáš po Kristově nanebevstoupení, když ho Pavel oddaného vědění (?) (nebo: znalého práva) vzal s sebou, je napsal svým jménem podle (jeho) názoru. Pána však sám v těle neviděl. A proto také začíná vyprávět, pokud mohl zjistit, od Janova narození.“ Srov. ALAND, K. (ed.): *Synopsis Quattuor Evangeliorum. Locis parallelis evangeliorum apocryphorum et patrum adhibitis*. Stuttgart 2001, s. 538.

⁷ Viz dále MAREČEK, P.: *The Author of the Third Gospel*. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis: Facultas Theologica Cyrillo-Methodiana, Theologica Olomucensia 13, 2012, s. 27–39.

⁸ Nejnovější monografií, která se zabývá naším tématem, je MITTELSTAEDT, A.: *Lukas als Historiker. Zur Datierung des lukanischen Doppelwerkes*. Tübingen 2006. Otázka místa a doby vzniku Lk/Sk je pojednávána ve všech solidních komentářích (např. GARLAND, D. E.: *Luke*. Grand Rapids, MI 2011; WOLTER, W.: *Das Lukasevangelium*. Tübingen 2008) a v úvodcích do Nového zákona (v českém prostředí nejnovější: POKORNÝ, P. – HECKEL, U.: *Úvod do Nového zákona. Přehled literatury a teologie*. Praha 2013, s. 566; MARGUERAT, D.(ed.): *Úvod do Nového zákona. Historie, písmo, teologie*, Jihlava 2014).

⁹ WILLIAMS, C. S. C.: *The Date of Luke-Acts*. Expository Times 64, 1952–1953, s. 293–284; RUSSELL, H. G.: *Which Was Written First, Luke or Acts?* Harvard Theological Review 48, 1955, s. 167–174; srov. též MORTON, A. Q. – MACGREGOR, G. H. C.: *The Structure of Luke and Acts*. London 1964, s. 52–53. Sepsání Skutků apoštolů před Lukášovým evangeliem navrhl též G. Bouwman s argumentováním, že Sk se nikdy neodvolávají zpět na evangelium a mají prvotnější teologii (*Das dritte Evangelium. Einübung in die formgeschichtliche Methode*. Düsseldorf 1968, s. 62–67). Viz také BOUWMAN, G.: *Le "premier livre" (Act., 1,1) et la date des Actes des Apôtres*. In: Neirynek, F. (ed.): *L'Évangile de Luc – The Gospel of Luke. Revised and Enlarged Edition of L'Évangile de Luc. Problèmes littéraires et théologiques*. Leuven 1989, s. 553–565.

v Římě skončil, vedla mnohé badatele k úsudku, že Lukášovo dvojdílo bylo sepsáno před Pavlovou smrtí, tj. na počátku 60. let. Jeho autor by zajisté neopomenul podat zprávu o tom, jak Pavlův proces v Římě skončil. V souvislosti s datací Lk/Sk na začátek 60. let bývá poukazováno na skutečnost, že Ježíšovy předpovědi o zkáze Jeruzaléma nevykazují značnou přesnost s událostmi spjatými s dobytím Jeruzaléma v roce 70 po Kr., při němž byl zničen Druhý chrám. Kromě toho se ještě upozorňuje, že ve Skutcích apoštolů chybí jakýkoliv odkaz na násilnou smrt jak Jakuba v roce 62 po Kr. (srov. JOSEPHUS FLAVIUS, *Antiquitates Judaicae* 20,200), tak rovněž Petra a Pavla za Neronova pronásledování křesťanů, které začalo v roce 64 po Kr. po velkém požáru v Římě (TACITUS, *Annales* 15,38–44). Naproti tomu je mučednická smrt méně známého Štěpána velmi podrobně popsána (Sk 7,54–8,3). Z těchto důvodů bývá opětovně stanovována datace vzniku Skutků apoštolů kolem roku 62 po Kr. a Lukášova evangelia, prvního dílu lukášovského dvojdíla, kolem roku 60 po Kr.¹⁰

Nikdo neví, proč kniha Skutky apoštolů končí bez uvedení, jak Pavlův proces v Římě skončil, avšak domněnka, podle které dvojdílo Lk/Sk muselo vzniknout před dokončením Pavlova procesu nebo před jeho smrtí, není v žádném případě jistá, střetá se s mnohými těžkostmi.

Proti takovéto rané dataci hovoří celá řada skutečností: 1) Údaje v předmluvě k Lukášovu evangelium (Lk 1,1–4) poukazují na pozdější období vzniku Lukášova dvojdíla. Evangelista se v Lk 1,1–4 zmiňuje o své závislosti jednak na první generaci křesťanů, jež označuje jako „očití svědky“ (Lk 1,2), kteří byli zároveň od určitého okamžiku „služebníky slova“ (Lk 1,2), a jednak na „mnohých“ (1,1), kteří se pokusili sepsat vypravování o události s Ježíšem před ním a mezi které musel náležet evangelista Marek. *Terminus a quo* pro vznik Lukášova evangelia lze tedy považovat sepsání Markova evangelia, které nastalo kolem roku 70 po Kr.¹¹ a které třetí evangelista použil. 2) Vyjádření „ve svém domě zůstanete sami“ v Lk 13,35a je téměř jistě odkaz na zničení Jeruzaléma. Ježíšův soud nad chrámem (Mk 13,2; srov. Lk 21,6) a ohlášení jeho zne-svěcení pomocí vyjádření „ohavná spoušť“ (Mk 13,14) se stává v Lukášově verzi výrokem „Jeruzalém obklíčený vojsky“ (Lk 21,20). 3) Lukáš, jak se zdá, v Lk 19,43–44 činí odkazy na násep, který byl použit při obléhání Jeruzaléma dle svědectví Josepha Flavia (*Bellum Judaicum* 6,150.156). Tyto narážky dávají najevo, že Lukáš upravil markovskou předlohu ve shodě s tím, jaké skrovné znalosti měl o zničení Jeruzaléma Římany v roce 70 po Kr. 4) Vynechání vyjádření „pro všechny národy“ v Lk 19,46, které se nachází v Mk 11,17 (rovněž chybí v Mt 21,13) a nepřevzetí slov o zničení a znovu postavení chrámu v souvislosti s Ježíšovým výsledkem před židovskou veleradou (Mk 14,58; srov. též Mt 26,61) lze dát rovněž do spojitosti se skutečností, že Lukáš píše již po zničení jeruzalémského chrámu.¹² 5) Zakončení Skutků apoštolů bez sdělení závěru Pavlova procesu a jeho smrti se může zdát v jistém smyslu jako nečekané a záhadné. Tato kniha je však nepochybně ukončena velmi promyšleným způsobem. Lukáš očividně sdělil vše, co chtěl. Jeho zájmem nebylo podat zprávu o smrti Pavla. Jeho smrt nicméně předpokládá, což je patrné zejména z Sk 20,18–36 (srov. též Sk 21,10–14). Můžeme se domnívat, že Lukáš krátkým líčením Pavlova působení v Římě dosáhl cíle svého líčení. Toto však neznamená, že by s příchodem Pavla do Říma byl splněn program stanovený ve Skutcích apoštolů. Řím totiž není

¹⁰ Srov. např. BOCK, D. L.: *Luke. Volume 1, 1:1–9:50*. Grand Rapids, MI 1994, s. 18; MAUERHOFER, E.: *Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments*, I. Neuhausen – Stuttgart 1997, s. 170 a 273; MITTELSTAEDT, A.: *Lukas als Historiker. Zur Datierung des lukanischen Doppelwerkes*. Tübingen 2006, s. 254–255; CARSON, D. A. – MOO, D. J.: *Úvod do Nového zákona*. Praha 2008, s. 177–180; JAROŠ, K.: *Das Neue Testament und seine Autoren. Eine Einführung*. Wien 2008, s. 99.

¹¹ Srov. např. BROWN, R. E.: *An Introduction to the New Testament*. New York 1997, s. 163–164; MARCUS, J.: *Mark 1-7. A New Translation with Introduction and Commentary*. New Haven, Conn. – London 2000, s. 37–39.

¹² WIKENHAUSER, A. – SCHMID, J.: *Einleitung in das Neue Testament*. Freiburg 1973, s. 271.

„koncem země“ (Sk 1,8).¹³ Pavlova misijní činnost v Římě, která se děje zcela otevřeně a bez zábran“ (Sk 28,31; srov. 2 Tim 2,9), poskytuje záruku, že zvěst o Božím království a vyučování o Pánu Ježíši se z tohoto hlavního města dostanou „až na konec země“ (Sk 1,8), tj. „ke všem národům“ (Lk 24,47).¹⁴

Z výše uvedeného je zřejmé, že Lukášovo dvojdílo vzniklo po sepsání Markova evangelia a také po zničení Jeruzaléma v roce 70 po Kr. Jak však dlouho po těchto událostech bylo sepsáno? Stanovení nejzazšího možného termínu vzniku Lk/Sk není snadné. Několika badatelů bylo navrženo, že Lukášovo dvojdílo vzniklo ve druhém křesťanském století. Někteří autoři poukazují na domnělou závislost Lukáše na Josephu Flaviovi¹⁵ nebo odkazují na vztah Lukášova evangelia ke spisům Marciona.¹⁶ Obě dvě tyto hypotézy se jeví velmi nepravděpodobné.¹⁷ Kromě toho byl předložen názor, že Lukáš a Justin se při kompozici svých děl opírali o společný pramen a že Lukášovo dvojdílo (Lk/Sk) vzniklo v období 115–130 po Kr.¹⁸ Rovněž takováto domněnka vůbec nepřesvědčuje. Jestliže Justin (zemřel kolem 165) ve svých spisech prozrazuje znalost Lk/Sk,¹⁹ lze to vysvětlit jednoduše tím, že měl k dispozici toto dvojdílo.²⁰

Skutečnost, že Lukášovo dvojdílo vzniklo před rokem 100 po Kr., vychází najevo z mnoha pozorování. Symbolické postavení Jeruzaléma jako středu křesťanství v Lukášově evangelium neodpovídá pohledu 2. století. Lukášovo evangelium muselo existovat před sepsáním díla Didache,²¹ které v 1,4 činí odkaz na „řeč na planině“ (Lk 6,27–30).²² Vzhledem k možným narážkám v Prvním listě Klementa Římského (90–100 po Kr.) na knihu Skutky apoštolů (srov. 1 Klem 5; 42 s obrazem Pavla a lukášovským chápáním úřadu) je třeba klást vznik Lk/Sk před konec prvního století.²³ Ze Skutků apoštolů je patrné, že jeho autor zná v Malé Asii a zvláště v Efesu pouze strukturu presbyterů (Sk 14,23; 20,17). Rozvinutější správa v čele s jedním episkopem v každé církevní obci, jež je doložena Ignácem z Antiochie, není před r. 110 jasně doložena.²⁴ Lukášovo dvojdílo je třeba časově zařadit do období před vytvořením sbírky Pavlových listů kolem roku 100 po Kr.,²⁵ kdy se začala šířit.²⁶ Neexistuje jasný doklad

¹³ Slova „až na konec země“ v misijním příkazu (Sk 1,8) se nepojí s Římem, avšak vztahují se na „všechny národy“ (Lk 24,47).

¹⁴ Vyjádření *basileia tou theou* „Boží království“ (Sk 1,3; 28,23.31) společně s odkazy na události týkající se Ježíše (Sk 1,1; 28,23.31) vytváří rámec celé knihy Skutky apoštolů.

¹⁵ KRENKEL, M.: *Josephus und Lucas, der schriftstellerische Einfluß des jüdischen Geschichtsschreibers auf den christlichen*. Leipzig 1894; BURKITT, F. C.: *The Gospel History and Its Transmission*. Edinburgh 1911, s. 105–110.

¹⁶ KNOX, J.: *Marcion and the New Testament. An Essay in the Early History of the Canon*. Chicago 1942, s. 114–139; KLINGHARDT, M.: *Markion vs. Lukas. Plädoyer für die Weraufnahme eines alten Falles*. New Testament Studies 52, 2006, s. 484–513; TYSON, J. B.: *Marcion and Luke-Acts*. Columbia, SC 2006.

¹⁷ Viz dále SCHRECKENBERG, H.: *Josephus in Early Christian Literature and Medieval Christian Art*. In: H. Schreckenberg, H. – Schubert, K. (ed.): *Jewish Historiography and Iconography in Early and Medieval Christianity*. Assen 1991, s. 51–52; SCHMID, U.: *Marcions Evangelium und die neutestamentlichen Evangelien. Rückfragen zur Geschichte und Kanonisierung der Evangelienüberlieferung*. In: *Marcion und seine kirchengeschichtliche Wirkung*. Berlin – New York 2002, s. 67–77 (zvláště 68–69).

¹⁸ O'NEILL, J. C.: *The Theology of Acts in Its Historical Setting*. London 1970, s. 18 a 21.

¹⁹ JUSTIN, *Dialogus cum Tryphone* 81 (// Lk 20,35–36); 103 (// Lk 22,44); 105 (// Lk 23,46; *Apologia I* 15 (// Lk 6,28); 33 (// Lk 1,32); 66 (// Lk 22,19); 50 (// Sk 1,8; 2,3).

²⁰ Srov. GREGORY, A.: *The Reception of Luke and Acts in the Period before Irenaeus. Looking for Luke in the Second Century*. Tübingen 2003, s. 211–292.

²¹ Obvykle se předpokládá, že spis Didache vznikl v časovém období 100–150 po Kr.

²² BROER, I.: *Einleitung in das Neue Testament*, I, Würzburg 1998, s. 137.

²³ SCHNELLE, U.: *Einleitung in das Neue Testament*. Göttingen 2002, s. 288.

²⁴ BROWN, R. E.: *An Introduction to the New Testament*. New York 1997, s. 273–274.

²⁵ KÜMMEL, W. G.: *Einleitung in das Neue Testament*. Heidelberg 1983, s. 153 a 424–425.

²⁶ Sbírka 10 Pavlových listů (bez Pastoračních epištol) je jednoznačně doložena teprve kolem roku 140 u Marciona. Srov. SCHNEIDER, G.: *Die Apostelgeschichte*, I, Freiburg – Basel – Wien 1980, s. 119, pozn. 87.

skutečnosti, že by Lukáš byl obeznámen s Pavlovými listy a mnohem méně s touto sbírkou jako celkem. Církev zažila již (lokální) pronásledování. Hledí zpět na mučednickou smrt Petra a Pavla za vlády císaře Nerona (54–68 po Kr.). Na druhou stranu autor Lk/Sk doufá, že církev v budoucnu bude od římského státu a jeho úřadů jako loajální náboženství trpěno. Skutky apoštolů nebudí dojem, že by církevní obec byla *ecclesia pressa*. Lukášův obraz římské nadvlády s prokonzuly jako byli Sergius Paulus, který se stal věřícím (Sk 13,4–12), a Gallio, který jednal nestranně (Sk 18,12–17), zrcadlí klidnou dobu, kdy evangelium mohlo být hlášáno bez zábran a překážek. Jelikož se zdá, že autor Sk nevyjevuje žádné znalosti o pronásledování křesťanů, které nastalo v Římě a v Malé Asii (srov. TERTULLIANUS, *Apologeticum* 5,4; LACTANTIUS, *De mortibus persecutorum* 3), pravděpodobně díky vystupňovanému císařskému kultu na konci vlády císaře Domiciána (81–96 po Kr.), muselo toto dílo vzniknout před tímto obdobím.²⁷ Lze tedy počítat se vznikem Lk/Sk od konce 70. let do začátku 90. let.²⁸ Tuto skutečnost dotvrzují další pozorování: V lukášovském dvojdíle projednávané otázky poukazují na autora a adresáty jako typické zástupce třetí generace křesťanů. Autor evangelia se staví proti znovuoživení blízkého očekávání paruzie (Lk 17,20–21; 19,11) a s důrazem a vytrvalostí vybízí k bdělosti a připravenosti (Lk 12,35–40). V tomto období již patřili do církevní obce i zámožní a vážení lidé (srov. Sk 17,4; 18,8) a tak se zacházení s penězi a majetkem stalo jednou ze stěžejních otázek lukášovské etiky (srov. Lk 3,11; Sk 2,45; 4,34–37).

2. Místo vzniku Lk/Sk

Lukášovo dvojdílo neposkytuje žádné údaje ohledně místa, kde bylo napsáno a kde bylo poprvé zveřejněno. V současné době panuje mezi badateli relativní shoda v tom, že adresátem Lukášova dvojdíla byla městská křesťanská komunita žijící v helénistickém prostředí.

Místo sepsání Lukášova dvojdíla je zapotřebí hledat mimo Palestinu. Autor píše z perspektivy světa Středoziemního moře. Na rozdíl od Marka a Matouše nazývá Lukáš důsledně Genezaretské jezero jako „jezero“ (Lk 5,1.2; 8,22.23.33) a hovoří o Palestině jako o „Judeji“ (srov. Lk 1,5; 4,44; 6,17; 7,17; 23,5; Sk 10,37). Lukáš očividně neměl dobré znalosti geografických poměrů v Palestině (v Lk 17,11 nechává jít Ježíše do Jeruzaléma přes „Samařsko a Galileu“) a tudíž musel žít v helénistickém prostředí mimo Palestinu. V Lukášově evangeliu lze dále pozorovat přetvoření palestinského místního koloritu a detailů v řecký protějšek, tj. líčení je nabídnuto z pohledu řeckého světa: popis domů (srov. Lk 6,47–49 s Mt 7,24–27; Lk 5,19 s Mk 2,4), města (Lk 7,12: helénské město s branou) a sociálních skupin (srov. např. Lk 14,15–24). Lukáš místo semitských výrazů používá řecké.²⁹ Nakonec si můžeme všimnout Lukášova klesajícího zájmu

²⁷ Zintenzivnění císařského kultu a s tím spojené konflikty na konci doby vlády Domiciána vytváří historický kontext knihy Janovo zjevení, která vznikla zřejmě v letech 90–95 po Kr.

²⁸ Srov. např. BOVON, F., *Das Evangelium nach Lukas*. Teil I. Lk 1,1–9,50. Zürich – Neukirchen 1989, s. 23; KREMER, J., *Lukasevangelium*. Würzburg 1992, s. 13; SCHNEIDER, G.: *Das Evangelium nach Lukas. Kapitel: 1–10*. Gütersloh – Würzburg, 1992, s. 34; PESCH, R.: *Die Apostelgeschichte (Apg 1–12)*. Zürich – Neukirchen 1995, s. 28; FITZMYER, J. A.: *The Acts of the Apostles*. New York 1998, s. 54; JERVELL, J.: *Die Apostelgeschichte*. Göttingen 1998, s. 86; RADL, W.: *Das Evangelium nach Lukas: Kommentar. Erster Teil: 1,1–9,50*. Freiburg – Basel – Wien 2003, s. 7; WOLTER, W.: *Das Lukasevangelium*. Tübingen 2008, s. 10; GARLAND, D. E.: *Luke*. Grand Rapids, MI 2011, s. 34; POKORNÝ, P. – HECKEL, U.: *Úvod do Nového zákona. Přehled literatury a teologie*. Praha 2013, s. 566; MARGUERAT, D.: *Evangelium podle Lukáše*. In: Marguerat, D. (ed.): *Úvod do Nového zákona. Historie, pismo, teologie*, Jihlava 2014, s. 120–121 a 137. ECKEY, W.: *Das Lukasevangelium. Unter Berücksichtigung seiner Parallelen. Teilband I: 1,1–10,42*. Neukirchen – Vluyn 2004, s. 51: počítá se vznikem Lk/Sk v době 70–80 po Kr. SCHNELLE, U.: *Einleitung in das Neue Testament*. Göttingen 2002, s. 288 a 307 navrhuje sepsání Lk kolem r. 90 a Sk kolem 90–100; po Kr.

²⁹ Lukáš používá *epistatēs* místo *rabbi* (Lk 9,33; Mk 9,5), *Kyrie* místo *Rabbouni* (Lk 18,41; Mk 10,51), *Pater* místo *Abba* (Lk 22,42; Mk 14,36), *zēlōtēs* místo *kananaios* (Lk 6,15; Mk 3,18), *Kranion* místo *Golgotha* (Lk 23,33; Mk 15,22).

o židovské otázky a zvyklosti (Mk 7,1–23; 10,1–12), což také vylučuje Palestinu jako místo sepsání Lk/Sk. Kde však hledat místo vzniku Lukášova dvojdíla?

O místu jeho vzniku panovaly nejistoty již v rané křesťanské době. Byly uváděny rozličné lokality. Zatímco Jeroným v díle *De viris illustribus* 7 (PL 23,652) píše, že v Římě nastalo sepsání Lukášova dvojdíla, naproti tomu v *Commenatriorum in Evangelium Matthaei, Prologus* sděluje, že vzniklo v oblastech Acháje a Boeotie (PL 26,18: „in Achaiae Boeotiaeque partibus“). Podle nejstarší tradice, kterou je zřejmě starobylý prolog k Lukášovu evangeliu z konce druhého století (nebo ze čtvrtého století), bylo Lukášovo evangelium sepsáno v Acháji.

„Lukáš byl Syřan, povoláním lékař, učedník apoštolů, a později následovník Pavla až do jeho mučednické smrti. Sloužil Pánu bez rozptýlení, bez ženy a bez dětí. Zemřel ve věku 84 let v Boiottii. Třebaže již evangelia existovala, to podle Matouše sepsané v Judsku, a to podle Marka v Itálii, on byl pobízen Duchem svatým a sepsal toto evangelium zcela v končinách Acháje....“³⁰

Vznik Lukášova evangelia v Acháji dosvědčuje rovněž Prolog „Monarchianorum“³¹ (z konce 4. století).³² Tuto tradici též dokládá jedno kázání Řehoře Naziánského z roku 380 a další starobylá svědectví, kde je Řecko představeno jako hlavní pole Lukášova působení.³³ Pro úplnost se hodí zmínit, že některé syrské rukopisy uvádí, že Lukášovo evangelium vzniklo v Alexandrii.³⁴ V novodobém bádání o otázce místa sepsání Lk/Sk se exegeté nejen odvolávají na lokality tradované od rané křesťanské doby, avšak rovněž předkládají další návrhy ohledně možného místa vzniku Lukášova dvojdíla, které se však často jeví jen jako pouhé dohady (např. Malá Asie,³⁵ Dekapolis³⁶).

Se zřetelem na popis misijní činnosti v první části Skutků apoštolů, která se soustředí do oblasti východního pobřeží Středozemního moře, a s odkazem na zájem autora Sk o tradici, která je spjata s Cesarejí Přímořskou (Sk 8,41; 9,30; 10,1–11,18; 21,7–14; 24,1–23; 25,1–12; 27,1), bylo navrženo, že Caesarea byla rodným městem Lukáše a také místem, kde bylo sepsáno jeho evangelium.³⁷ Tento návrh však nepřesvědčuje, jelikož, jak bylo výše odůvodněno, místo sepsání Lk/Sk je zapotřebí hledat mimo Palestinu.

³⁰ Tento prolog, jenž je někdy považován za jeden z proti-marcionických prologů k Lukášovu evangeliu, se uchoval ve dvou verzích: řecké a latinské (znění obou verzí poskytuje ALAND, K. (ed.): *Synopsis Quattuor Evangeliorum: Locis parallelis evangeliorum apocryphorum et patrum adhibitis*. Stuttgart 2001, s. 533). Důkladný kritický komentář poskytuje FITZMYER, J. A.: *The Gospel According to Luke (I–IX)*. New York 1981, s. 38–39. Dataci tohoto prologu na konec 2. století zastává také JAROŠ, K.: *Das Neue Testament und seine Autoren. Eine Einführung*. Wien 2008, s. 83.

³¹ Text v ALAND, K. (ed.): *Synopsis Quattuor Evangeliorum. Locis parallelis evangeliorum apocryphorum et patrum adhibitis*. Stuttgart 2001, s. 539.

³² Srov. REGUL, J.: *Die antimarcionitischen Evangelienprologe*. Freiburg 1969, s. 202.

³³ ZAHN, T.: *Das Evangelium des Lucas*, Leipzig 1920, s. 18–19.

³⁴ Srov. TISCHENDORF, C.: *Novum Testamentum Graece. Ad antiquissimos testes denuo recensuit*. Lipsiae 1869, s. 738.

³⁵ SCHMITHALS, W.: *Einleitung in die drei ersten Evangelien*. Berlin – New York 1985, s. 367 oblast severní nebo západní Malé Asie.

³⁶ Takto KOH, R.: *The Writings of St. Luke*. Hong Kong 1953. Zmiňuje ho KÜMMEL, W. G.: *Einleitung in das Neue Testament*. Heidelberg 1983, s. 120.

³⁷ KLEIN, H.: *Zur Frage nach dem Abfassungsort der Lukasschriften*. Evangelische Theologie 32, 1972, s. 467–477. H. Klein však mezitím změnil svůj názor. Podle něj Lukáš pocházel ze Sýrie, kde jako chápavé dítě otroka vyrůstal v křesťanské rodině a kde navštěvoval školu. Četbou Septuaginty si kromě toho zvýšil úroveň vzdělání. Po svém propuštění na svobodu pracoval jako katecheta v různých křesťanských komunitách na pobřeží Středozemního moře. Kolem roku 70 po Kr. přišel do Filipů, aby tam místním křesťanům vykládal tradice o Ježíšovi sesbírané na Východě. Své evangelium sepsal ve Filipech. Srov. KLEIN, H., *Lukasstudien*. Göttingen 2005, s. 11–40; KLEIN, H., *Lukasevangelium*. Göttingen 2006, s. 719, s. 64–69. Mnoho podrobností z života Lukáše, které uvádí Klein, jsou však pouhými dohady. V nedávné době byla opět předložena hypotéza, která počítá se vznikem Lukášova dvojdíla v Cesareji. Srov. např. MITTELSTAEDT, A.: *Lukas als Historiker. Zur Datierung des lukanischen Doppelwerkes*. Tübingen 2006, s. 254–255.

Někteří autoři zastávají názor, že Lukášovo dvojdílo vzniklo v Antiochii v Sýrii.³⁸ V souvislosti s tímto návrhem bývá poukazováno na Lukášovu pozoruhodnou obeznamenost s Antiochií v období raného stadia této místní církve. Lukáš má vědomost o tomto místě jako o městě, ve kterém bylo mnoho pohanů a židů získáno pro křesťanství lidmi z Jeruzaléma, Kypru a Kyrény (Sk 11,19–20). On ví, že v Antiochii byli uředníci poprvé nazváni křesťany (Sk 11,26) a že v tomto městě prorok Agabus veden Duchem předpověděl, že nastane velký hlad po celém světě (Sk 11,28). Lukáš rovněž má znalost ohledně pěti prorocích a učitelích v antiošské církevní obci (Sk 13,1). On rovněž ví o vyslání Barnabáše a Pavla touto křesťanskou komunitou k misijní činnosti (Sk 13,2–3), o jejich poslání do Jeruzaléma k obdržení oficiálního stanoviska ohledně sporné otázky týkající se obrázky pro konvertity z pohanství (Sk 15,1–3) a o krátkém pobytu Pavla a Barnabáše v Antiochii před jejich neshodou a oddělením se od sebe (Sk 15,30–40). V Sk 18,22–23 se setkáváme s poslední zmínkou Antiochie v Sk. Skutečnost, že Lukáš byl dobře obeznámen s raným stadiem církve v Antiochii, by tak mohla naznačovat, že byl původem z Antiochie v Sýrii, jak to dokládají starobylá svědectví (EUSEBIUS, *Historia Ecclesiastica* 3,4,6; PG 20,220; JERONÝM, *De viris illustribus* 7; PL 23,650). Vznik Lukášova dvojdíla v Antiochii se však potýká rovněž s těžkostmi. V tomto městě bylo pravděpodobně sepsáno Matoušovo evangelium,³⁹ jehož znalost Lukáš nevykazuje. Krom toho si lze stěžít představit, že by dvě velmi odlišná vyprávění Ježíšova dětství (Lk 1–2; Mt 1–2) byla vytvořena ve stejném prostředí pro stejné lidi.

Byl předložen názor, že Lukášovo dvojdílo vzniklo v Efesu.⁴⁰ V souvislosti s tímto návrhem je poukazováno na řadu údajů o tomto městě, které jsou zmíněny ve Skutcích apoštolů: přednášková síň filozofa jménem Tyranos (Sk 19,9); lid, který se shromažďuje v divadle (Sk 19,29); kult bohyně Artemidy, o které šla pověst, že spadla od nejvyššího boha Dia z nebe; město Efes mělo čestný titul *neōkoros* „strážce chrámu“ (srov. Sk 19,35); použití výrazu *Asiarchēs*, což bylo označení vysokého představitele římské provincie Asia (Sk 19,31). Nadto se upozorňuje, že Efes byl místem nejdélšího Pavlova působení (srov. Sk 19,10; 20,31). Domněnka vzniku Lk/Sk v Efesu rovněž není přesvědčivá. Lukášova obeznamenost s místními poměry není větší než při líčení Pavlova působení v Řecku.⁴¹

Opětovně se objevuje návrh, že Lukáš sepsal své dílo v Římě.⁴² Pro vznik Lukášova dvojdíla v Římě by mohla hovořit skutečnost, že autor Lk/Sk s Pavlem do Říma doputoval (srov. „my“).⁴³ Na

³⁸ STROBEL, A.: *Lukas der Antiochener (Bemerkungen zu Act 11,28D)*. Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche 49, 1958, s. 131–134; GLOVER, R.: ‚*Luke the Antiochene*‘ and Acts. New Testament Studies 11, 1964–1965, s. 97–106; MULLINS, M.: *The Gospel of Luke*. Dublin 2010, s. 43; MÜLLER, P.-G.: *Evangelium sv. Lukáše*. Kostelní Vydří 1998, s. 19; SCHNEIDER, G.: *Das Evangelium nach Lukas. Kapitel 1–10*. Gütersloh – Würzburg 1992, s. 34 zmiňuje Antiochii jako možnost společně s Malou Asií a Řeckem.

³⁹ Takto většina badatelů např. SCHNACKENBURG, R.: *Matthäusevangelium 1,1–16,20*. Würzburg 1985, s. 8; DAVIES, W. D. – ALLISON, D. C.: *A Critical and Exegetical Commentary on the Gospel according to Saint Matthew*, I. Edinburgh 1988, s. 143–147; srov. též LUZ, U.: *Das Evangelium nach Matthäus*, I. Zürich – Neukirchen 2002, s. 100–103.

⁴⁰ Srov. BORGES, P.: *Philo, Luke and Geography*. In: Philo, John and Paul. New Perspectives on Judaism and Early Christianity. Atlanta 1987, s. 273–285; PERVO, R. I.: *Acts. A Commentary*. Minneapolis, MN 2008, s. 5–6.

⁴¹ Pokud jde o další kritiku, viz PILHOFER, P.: *Das Neue Testament und seine Welt. Eine Einführung*. Tübingen 2010, s. 156.

⁴² Srov. MICHAELIS, W.: *Einleitung in das Neue Testament. Die Entstehung, Sammlung und Überlieferung der Schriften des Neuen Testaments*. Bern 1961, s. 78; GELDENHUYS, N.: *Commentary on the Gospel of Luke. The English Text with Introduction, Exposition and Notes*. Grand Rapids, MI 1977, s. 35; BOVON, F.: *Das Evangelium nach Lukas. Teil I. Lk 1,1–9,50*. Zürich – Neukirchen 1989, s. 23; SCHNELLE, U.: *Einleitung in das Neue Testament*. Göttingen 2002, s. 288; ECKEY, W.: *Das Lukasevangelium. Unter Berücksichtigung seiner Parallelen. Teilband I: 1,1–10,42*. Neukirchen – Vluyn 2004, s. 54; GARLAND, D. E.: *Luke*. Grand Rapids, MI 2011, s. 34.

⁴³ WOLTER, M.: *Das Lukasevangelium*. Tübingen 2008, s. 10.

Řím jako místo vzniku Lk/Sk může poukazovat rovněž příznačná perspektiva líčení v Sk z Jeruzaléma směrem do Říma (srov. Sk 1,8; 19,21) a shodnosti mezi 1 Klem 5; 42 a lukášovským dvojdílem (obraz Pavla, chápání úřadu). Možnost sepsání v Římě se jeví nicméně nepravděpodobná, jelikož numismatické údaje v Lukášově evangeliu vyžadují větší blízkost Palestiny.⁴⁴ Kdyby Lukáš sepsal své dílo po roce 70 po Kr. v Římě, mohlo by se očekávat, že někde učiní odkaz na pronásledování křesťanů za Nerona v polovině 60. let. Mimoto vyvstává otázka, zda by bylo potřebné další evangelium v Římě, pokud by již vzniklo v Římě Markovo evangelium.⁴⁵

V nedávné době bylo prezentováno mínění, že Lukášovo dvojdílo vzniklo ve Filipech v Makedonii.⁴⁶ K odůvodnění této domněnky se upozorňuje, že nikde jinde Lukáš nevyjevuje tak dobré geografické znalosti, jako je tomu mezi makedonskou Neapolí a Tesalonikou (Sk 16,11–17,15) a že nikde jinde neprezentuje tak dobré a podrobné znalosti o městech a jejich správě, jako je tomu u měst Filip a Tesaloniky.

Otázku místa vzniku někteří badatelé považují za neřešitelnou.⁴⁷ Přesné místo sepsání Lukášova evangelia nelze s určitostí stanovit. Na základě zjevné neznalosti geografie Palestiny u Lukáše a jeho malý zájem o židovské zvyklosti se můžeme domnívat, že jeho dvojdílo vzniklo mimo Palestinu.⁴⁸ Široký prostor helénistického křesťanství vymezuje rámec díla.⁴⁹ Skutečnost, že Skutky apoštolů se ve své druhé polovině soustředí na misijní činnost Pavla, smí možná naznačovat, že křesťanská komunita, na kterou se Lukáš ve svém dvojdíle obrací, se nějakým způsobem nachází ve spojitosti s Pavlovým zvěstováním evangelního poselství.

Z nejstarší dochované tradice (starobylý prolog k Lukášovu evangeliu z konce 2. století) se dovídáme o sepsání evangelia v oblasti Řecka. Pro tuto možnost hovoří geografické a osobní údaje Skutků apoštolů, které jsou přesnější a častější právě v Řecku: Filipy (Sk 16,11–14), Tesalonika (Sk 17,1.5.10–15), Athény (Sk 17,16–22a.34), Korint (Sk 18,12.17–18), seznam jmen křesťanů z oblasti Řecka (Sk 20,4). Vznik Lk/Sk v Řecku nicméně nejsme schopni s jistotou potvrdit. V každém případě je zapotřebí tradici o vzniku Lk/Sk v této oblasti vzít vážně. Návrh, který se počítá se sepsáním Lukášova dvojdíla v Řecku, se jeví jako nejpersvědčivější řešení otázky místa vzniku Lk/Sk.⁵⁰

⁴⁴ REISER, M.: *Numismatik und Neues Testament*. Biblica 81, 2000, s. 479 (celý článek 457–488).

⁴⁵ BROWN, R. E.: *An Introduction to the New Testament*. New York 1997, s. 270.

⁴⁶ PILHOFER, P.: *Philippi*. Tübingen 1995, s. 155–158; PILHOFER, P.: *Lukas als anēr Makedōn. Zur Herkunft des Evangelisten aus Makedonien*. In: *Die frühen Christen und ihre Welt. Greifswalder Aufsätze 1996–2001*. Mit Beiträgen von Jens Börstinghaus und Eva Ebel. Tübingen, 2002, s. 106–112; KLEIN, H.: *Lukasevangelium*. Göttingen, 2006, s. 68–69.

⁴⁷ Srov. VIELHAUER, Ph., *Geschichte der urchristlichen Literatur. Einleitung in das Neue Testament, die Apokryphen und die apostolischen Väter*. Berlin 1978, s. 407; FITZMYER, J. A.: *The Gospel According to Luke (I–IX)*. New York 1981, s. 57; WEISER, A.: *Die Apostelgeschichte*. Leipzig 1989, s. 30; BOCK, D. L.: *Luke. Volume 1, 1:1–9:50*. Grand Rapids, MI 1994, s. 18; JERVELL, J.: *Die Apostelgeschichte*. Göttingen 1998, s. 86; POWELL, M. A.: *Introducing the New Testament. A Historical, Literary, and Theological Survey*. Grand Rapids, MI 2009, s. 152. POKORNÝ, P. – HECKEL, U.: *Úvod do Nového zákona. Přehled literatury a teologie*. Praha 2013, s. 567 k problematice místa vzniku Lk/Sk uvádí: „Jelikož byl Lukáš velmi zcestovatelý, představuje určení míst (místa) vzniku jeho spisů pouze druhořadý problém.“

⁴⁸ SCHMID, J.: *Das Evangelium nach Lukas*. Regensburg 1955, s. 27; KREMER, J., *Lukasevangelium*. Würzburg 1992, s. 14; DILLMANN, R. – PAZ, C. M.: *Das Lukas-Evangelium. Ein Kommentar für die Praxis*. Stuttgart 2000, s. 14: mimo Palestinu v oblasti východního Středomoří; MARGUERAT, D.: *Les Actes des apôtres (1–12)*. Genève 2007, s. 20: „...l’auteur de Lc-Ac est localisable dans la partie orientale du bassin méditerranéen, sans qu’on puisse préciser plus.“ Srov. též MARGUERAT, D.: *Evangelium podle Lukáše*. In: Marguerat, D. (ed.): *Úvod do Nového zákona. Historie, písmo, teologie, Jihlava 2014*, s. 120.

⁴⁹ ERNST, J.: *Das Evangelium nach Lukas*. Regensburg 1993, s. 32.

⁵⁰ Srov. GRUNDMANN W.: *Das Evangelium nach Lukas*. Berlin 1971, s. 39; KNOCH, O.: *Begegnung wird Zeugnis. Werden und Wessen des Neue Testament*. Stuttgart 1987, s. 71; BROWN, R. E.: *An Introduction to the New Testament*. New York 1997, s. 270–271.

3. Shrnutí

Lukášovo evangelium a Skutky apoštolů neuvádí žádný záznam ohledně času a místa jejich vzniku. Na základě předmluvy k evangeliu (Lk 1,1–4) a častých odkazů v Lukášově evangeliu na zničení Jeruzaléma (např. Lk 21,20–24) je patrné, že Lukášovo dvojdílo (Lk/Sk) bylo sepsáno nejen po Markově evangeliu, avšak rovněž po zničení Jeruzaléma Římany v roce 70 po Kr. Skutečnost, že Lukáš nevyjevuje znalost Pavlových listů a že Lukášův obraz římské vlády (srov. Sk 18,12–17) odráží pokojnou dobu před pronásledováním křesťanů na konci vlády císaře Domiciána, smí naznačovat, že Lukášovo dvojdílo muselo pravděpodobně vzniknout před rokem 90 po Kr. Můžeme se tedy počítat se vznikem Lk/Sk od konce 70. let do začátku 90 let.

Lukášovy tendence používat řecké výrazy místo semitských, jeho vynechávání textů týkajících se židovských otázek a zvyklostí z markovské předlohy (Mk 7,1–23; 10,1–12), jeho zájem o křesťany z pohanství a jeho neznalost geografie Palestiny dávají najevo, že adresátem jeho dvojdíla byli čtenáři žijící mimo Palestinu, kteří byli z velké míry křesťané pohanského původu. Místem vzniku Lukášova dvojdíla bylo pravděpodobně Řecko, i když v moderním bádání byly navrženy i jiné lokality: Antiochie, Cesarea, Efes, Filipy, Řím. Vznik Lukášova dvojdíla v Řecku dosvědčuje starobylý prolog k Lukášovu evangeliu z 2. století. Tento návrh, který podporují geografické a osobní údaje ve Skutcích apoštolů, se zdá být nejpřesvědčivějším řešením otázky místa sepsání Lk/Sk.